

DALIJA TEKORIENĖ

**PAGRINDINIAI SAKINIŲ MODELIAI SU PREDIKATINĖMIS
NEGIMININĖMIS BŪDVARDŽIO FORMOMIS**

1. Formų *gražu*, *gera* gramatinė prigimtis – viena iš kol kas dar neišspręstų lietuvių kalbos gramatikos problemų. Išspręsti ją vien morfologijos rėmuose nei manoma. Būtina remtis šių formų funkcinė analize, nes tik sakinyje atskleidžia leksinių-gramatinių ir morfologninių kategorijų reikšmė ir sisteminiai ryšiai.

Kalbos vieneto funkcija apibrėžiama pirmiausia kaip jo vaidmuo aukštesnio lygmens vieneto struktūroje: morfemos funkcija žodyje, žodžio – sakinyje, žodžių junginyje, tekste, sakinio – tekste. Kuo sudėtingesnis struktūriniu ir semantiniu poziūriu yra kalbos vienetas, tuo daugiau aspektų jis gali būti nagrinėjamas ir tuo sudėtingesnės jį sudarančių žemesnio lygmens vienetų funkcijos.

Būdvardis yra žodis, ir todėl kaip sudėtinė dalis jis įeina į aukštesnio lygmens vienetus – sintaksines struktūras, – žodžių junginių, sakinių, tekstą, iš kurių svarbiausias yra sakinys. Dabartinis sintaksės mokslas skiria keturis sakinio nagrinėjimo aspektus: formalūji, logini-gramatiniai, semantiniai ir aktualiosios skaidos. Todėl ir jo sudėtiniai elementai, tarp jų ir būdvardžio bei jo negimininių formų, funkcijos turi būti nagrinėjamos visais keturiais aspektais. Nė vienas atskirai paimtas aspektas neatskleidžia būdvardžio funkcijų esmės ir visumos. Negana to, nagrinėjamos tik vienu kuriuo aspektu, būdvardžio funkcijos gali būti netgi neteisingai suprastos ir iškraipyti sisteminius kalbos ryšius.

Lietuvių kalbos tyrinėjimuose mėginta aprašyti formų *gražu*, *gera* distribuciją formaliojoje sakinio struktūroje, nusakant sakinio komponentų priklausymą kalbos daliai ir jų morfologinę formą, nekreipiant dėmesio nei į komponentų semantiką, nei į jų būtinumą sakinio komunikaciniam savarankiškumui. Šitokiu metodu nustatomi sintaksiniai modeliai dažnai vienija visiškai skirtinges sintaksinės struktūros sakinius. Pavyzdžiui, sakiniai *Jai baisu* ir *Argi naudinga valstybei?*¹ priskiriama vienam modeliui vien dėl to, kad jų formalią struktūrą sudaro negimininė būdvardžio forma ir daiktavardžio naudininkas. Nesunku pastebeti, kad tapačios morfologinės formos čia formuoja skirtinges sakinio semantiką: sakinys *Jai baisu* nusako subjekto būseną, sakinyje *Argi naudinga valstybei?* reiškiamas kažkokio (sakinyje neišreikšto, dėl to sakinys komunikaciniu poziūriu nesavarankiškas) daikto, fakto ar reiškinio vertinimas komodaliniu naudininko atžvilgiu. Priskirti šiuos sakinius vienam sintaksiniam modeliui, nepaisant jų semantikos, reiškia prieštarauti ne tik sistemiškumo principui, bet ir paprasčiausiai kalbinei intuicijai.

¹ Мустейкис К. В. Сопоставительная морфология русского и литовского языков. — В., 1972, с. 247.

Semantikos ir komunikacinio sakinio savarankiškumo nepaisoma ir tokiais atvejais, kai, pavyzdžiu, struktūros *Čia padegta, aišku ir Dabar jau jam buvo aišku, kad pilyje jų nėra*² yra nagrinėjamos atskirai, visiškai nesiejant vienos su kita.

Taigi negimininių būdvardžio formų, kaip ir bet kurio kito kalbos vieneto, funkcijos atskleidžia tik tokiane sakinio modelyje, kuris apibendrina ne vien sakinio formaliąjį struktūrą, bet ir jo loginę-gramatinę struktūrą, t.y. sakinio modelyje, kuris suprantamas kaip „minimalus predikatinis abipusiškai determinuotų komponentų junginys, kuris gali funkcionuoti kaip savarankiškas, nuo konteksto nepriklausomas komunikacinis vienetas, kuris turi tam tikrą tipinę reikšmę“³.

Šitoks sakinio modelio supratimas reikalauja, kad, nustatant modelius su neg. b. formomis, faktinė medžiaga, kurią sudaro sakiniai, išrašyti iš dabartinių įvairaus stiliaus ir žanru tekstu, būtų nagrinėjama keliais aspektais.

2.1. Struktūrinė sakinijų analizė. Pirmiausia atrenkami sakiniai, kuriuose neg. b. formos yra pavartotos jų pagrindine, predikatine, funkcija. Neg. b. formų veiksnių ir papildinio funkcijos yra antrinės, nes šiuo atveju jos vartoamos ne kaip tipiški požymij reiškiantys žodžiai, o kaip substantyvizuotos, vardinės formos. Aišku, vardinės neg. b. formų funkcijos yra taip pat svarbios jų funkcinei ir semantičinei charakteristikai, tačiau jos nėra pagrindinės, ir todėl jas tikslinga analizuoti tik po to, kai išnagrinėtos formos, pavartotos predikatine funkcija.

Pagal komponentų skaičių atrinktieji sakiniai skirstomi į vienanarius, dvinanarius, trinarius ir keturnarius: *Šalta. Man šalta. Kambaryje šalta. Kambaryje man šalta. Kambaryje man šalta miegoti*. Tačiau toks skirstymas nėra gryna mechanika, nes atsižvelgiama į komponentų priklausymo ryšius sakinio viduje. Todėl vienanaris, dvinaris nereiškia susidedas iš vieno žodžio ar dviejų žodžių. Sakinio nariai laikomi žodžiai, kurie priklauso visam sakinui ir yra susiję su sakinio predikatiniu centru – neg. b. forma. Pvz., *Baisu. Man baisu. Man baisu vilko* laikomi atitinkamai vienanariu, dvinariu ir trinariu, nes visi nariai tiesiogiai susiję su neg. b. forma – sakinio centru. Sakinio nariai nelaikomis žodžiai, kurie realizuoja kitų sakinio narių valentines potencijas ir sakinio predikatiniam centriui nepriklauso. Pvz., *Jai drovu brolio ir Jai drovu savo mažo brolio* abu sakiniai laikomi dvinariais.

Po to apibūdinama vienanarių, dvinarių, trinarių ir keturnarių sakinijų morfoloгинė sudėtis. Jei sakinio modelių suprastume kaip formalios struktūros modelių, savo užduotį tuo būtume atlikę. Tačiau mūsų suprantamas sakinio modelis turi būti minimalus, bet savarankiškas, nuo konteksto nepriklausomas komunikacinis vienetas, o tai reiškia, kad jis turi turėti baigtinę loginę-gramatinę struktūrą, kurioje turi būti du pagrindiniai nariai – predikatas, arba žodis, reiškiąs predikatinį požymį, ir subjektas, arba žodis, reiškiąs predikatinio požymio turėtojā.

2.2. Loginę-gramatinė struktūrinijų modelių analizė. Aprašius sakinijų morfoloгинę sudėtį, reikia nustatyti jų loginį subjektą ir predikatą. Morfo-

² Валецкене А. А. Формы среднего рода в грамматической системе литовского языка / Дис. ... д-ра филол. наук [машинопись]. – В., 1983, с. 199, 224.

³ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982, с. 98.

loginė charakteristika padeda nustatyti tik predikatą – juo visada eina neg. b. forma. Loginiam subjektui nustatyti morfologinės komponentų charakteristikos nepakanka, nes tos pačios morfologinės formos narys vienais atvejais eina loginiu subjektu, kitais ne, tai priklauso nuo leksinės predikato reikšmės, plg.: *Man linksma* (*man* – loginis subjektas), *Man gražu* (loginio subjekto néra). Reikia vadovautis sakinio komunikacinio pilnavertiškumo kriterijumi. Subjekto ir predikato junginys sudaro sakinio formaliosios, semantinės ir komunikacinės struktūros pamata, – trūkstant vieno kurio iš šių dviejų komponentų, sakinys yra nepilnas. Nors tekstuose dažnai pasitaiko tokių „trūkstamųjų“ sakinį, jų komunikacinės informacijos trūkumas yra papildomas iš konteksto, t.y. jų subjektas būna išreikštasis kontekste arba numanomas. Taigi komunikacinio pilnavertiškumo principas padeda atskirti sakinius, kuriuose yra predikatinis minimums, nuo sakinį, kuriuose to minimumo néra. Juo vadovaujantis, laikoma, kad tokie tekstuose pasitinkantys sakiniai kaip *Ar patogu sėdėti? – Karališka!* reprezentuoja ne sakinio modelius, o tam tikras sakinio modelių modifikacijas tekste.

2.3. Tokiu būdu iš tekstų surinktą medžiagą išnagrinėjus struktūriui ir komunikaciui požiūriu, nustatytais 1 vienanaris ir 8 dvinariai sakinį modeliai su predikatinėmis neg. b. formomis, kurias simboliškai žymėsime *Praed*.

1. <i>Praed</i>	<i>Vėjuota. Giedra.</i>
2. <i>N_{nom} + Praed</i>	<i>Vaisiai sveika.</i>
3. <i>N_{dat} + Praed</i>	<i>Man linksma.</i>
4. <i>N_{gen} + Praed</i>	<i>Laiko maža.</i>
5. <i>N_{loc} + Praed</i>	<i>Sode žalia. Aplink gražu.</i>
6. <i>Ivardis + Praed</i>	<i>Viskas malonu.</i>
7. <i>Inf + Praed</i>	<i>Pataikauti nedora.</i>
8. <i>Praed + S_{šalutinis}</i>	<i>Kvaila, kad tu nepaklausei.</i>
9. prep. N + Praed	<i>Su duona sunku.</i>

3.1. Tipinės modelių reikšmės. Sakinys, kaip aukštesnio lygmens kalbos vienetas, yra dviplanis, jis turi ir formą, ir turinį, todėl ir nustatytieji sakinį modeliai turi tam tikrą tipinę reikšmę. Pavyzdžiui, *Man linksma*. *Vaikui baisu* reiškia subjekto būseną, *Čia gražu*. *Sode žalia* – vienos charakteristiką, *Meluoti negarbinga*. *Mokyties įdomu* – abstraktaus proceso vertinimą, *Negražu, kad tu pamelavai* – fakto vertinimą ir t.t. Tačiau diskutuotina, kaip ta tipinė reikšmė padeda skirti atskirus sakinį modelius. Galimi du pagrindiniai atvejai: 1) tos pačios gramatinės struktūros komunikaciniu atžvilgiu savarankiški minimalūs sakiniai turi kelias tipines reikšmes. Kyla klausimas, ar jie reprezentuoja atskirus sakinį modelius, ar vieną polisemantinį modelį; 2) skirtingos formalios struktūros sakiniai turi labai artimą semantinę struktūrą. Nagrinėjamajai medžiagai aktualus yra kaip tik šis atvejis, nes nustatytieji 2, 7 ir 9 modeliai turi artimą semantinę struktūrą. Kadangi šie modeliai turi skirtingą formaliąją struktūrą, laikoma, kad jie yra atskiri, tačiau sinonimiški sakinį modeliai.

4.1. Leksinis modelių realizavimas. Subjektas ir predikatas turi semantiškai derintis. Tačiau ne kiekvienas subjektas ir predikatas dera, t.y. ne visi predi-

katiniai požymiai gali būti priskiriami tiems patiemis subjektams, ir ne visi subjektai gali būti nusakomi tais pačiais požymiais. Pvz.: *Kieme šalta* – **Kieme teisinga*, *Man šalta* – **Man teisinga*, *Viskas minkšta* – **Tai minkšta*, *Man minkšta miegoti* – **Man debesuota miegoti* ir t.t.

Subjekto ir neg. b. formų dermė nėra paskirų būdvardžių ypatybė, nes dera arba nedera su tam tikru subjektu ištisos būdvardžių grupės. Vadinas, jiems yra būdintos tam tikros bendros semantinės kategorijos, todėl, norint suprasti ir paaiškinti neg. b. formų funkcinės ypatybes, taip pat yra būtina pažinti ir nusakyti tas bendras funkcinės-semantines būdvardžių klases.

Modelių leksinio realizavimo riboms nustatyti buvo sudarytas 500 vienetų neg. b. formų sąrašas, ir kiekviena iš sąrašo paimta forma derinama su kiekvienu iš 9 nustatytyjų modelių. Tyrimo rezultatai pasirodė trejopis: a) neg. b. forma iš viso nejungiamą su antruoju komponentu: **Kieme kvaila*, *teisinga*, b) neg. b. formos junginys su antruoju komponentu įmanomas, bet komunikaciniu atžvilgiu nepilnavertis: *Naudinga valstybei*, *Ištikima draugui*, *Man gražu*, c) neg. b. formos junginys su antruoju komponentu yra taisyklingas pagal junglumo dėsnius ir komunikaciniu požiūriu pilnavertis: *Man nejauku*. *Prie kranto giliu*. *Maudytis pavojinga*.

Leksinio modelių realizavimo tyrimas leido patikslinti nustatytuosius modelius, išryškino jų semantinę struktūrą ir, svarbiausia, parodė, kad neg. b. formų galėjimas funkcionuoti tam tikruose modeliuose tiesiogiai priklauso nuo būdvardžio semantikos. Todėl pagrindiniai sakinių modeliai su neg. b. formomis yra svarbi medžiaga būdvardžio semantikai tirti.

4.2. Vienanarių modelių *Praed* sudaro tik nedaugelis vadinamųjų nesubjektinių būdvardžio formų, reiškiančių atmosferos, temperatūros, laiko ir apšviestumo požymius: *Vėjuota*. *Debesuota*. *Tamsu*. *Šviesu*. *Vėlu*. *Šalta*. *Karšta*. Pasitaikantys tekste vienanariai sakiniai, sudaryti kitos semantikos būdvardžių (*Karališka*. *Puiku*. *Šlykštū*. *Idomu*. *Aišku*) nėra komunikaciniu požiūriu savarankiški. Jie yra tik nepilni dvinarių modelių realizacijos variantai. Jų variantiškumas yra, aišku, reikšmingas ir semantiniu, ir komunikaciniu požiūriu, bet tai sudaro atskirą problemą – pagrindinių sakinių modelių realizavimo tekste bei jų derivacijos problemą.

4.3. Ištyrus dvinario modelio *Ivardis+Praed* leksinio realizavimo galimybes, paaiškėjo, kad įvardžio *tai* jungimosi galimybės su neg. b. formomis ryškiai skiriasi nuo kitų negimininių įvardžių jungimosi galimybių, tokiai kaip *viskas*, *kas*, *niekas*, *bet kas*, *daug kas*, *kažkas*, *kitkas*: *viskas nuoga* – **tai nuoga*, *viskas klampu* – **tai klampu*, *viskas balta* – **tai balta* ir t.t. Tokie faktai rodo, kad *tai* priklauso kitam funkciniam-semantiniam poklasiui negu *viskas*. Semantinis šio įvardžio ypatumas paaiškinamas tuo, kad jo antecedentu gali būti tik procesas arba faktas, netgi kai jis nėra struktūriškai apibrėžtas arba reiškiamas konkrečiu daiktavardžiu. A. Rosinas įvardį *tai* priskiria atskirai absolutinių demonstratyvų klasei⁴. Tuo pačiu semantiniu savitumu aiškintinas ir skirtinges įvardžio *tai* jungumas su neg. b. formomis:

⁴ Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. – V., 1984, p. 53–62.

jis jungiamas tik su būdvardžiais, kurių požymiai gali būti priskirti procesui ar faktui, ir nejungiamas su būdvardžiais, reiškiančiais konkrečių daiktų požymius.

Ivardžio *tai* semantiniai ir funkciniai ypatumai duoda pamatą laikyti, kad modelis *Ivardis + Praed* jungia du faktiškai skirtingus modelius *Viskas + Praed* ir *Tai + Praed*. Taigi skiriama 10 pagrindinių sakinių modelių su predikatinėmis neg. b. formomis.

4.4. Neg. b. formos beveik neribotai jungiamos su daiktavardžio naudininku, tačiau komunikaciniu požiūriu savarankišką sakinių sudaro tik neg. b. formos, reiškiančios būseną, junginai su gyvą būtybę žyminčio daiktavardžio naudininku: *Man linksma. Vaikui smagu. Tėvui pikta. Mergaitei liūdna.* Kitos dvinarės struktūros *N_{dat} + Praed* komunikaciniu požiūriu savarankiško saknio nesudaro. Pavyzdžiui, pavartojujus be konteksto sakinių *Man gražu*, iš karto kyla klausimas *Kas gražu?* arba *Man gilu – Kas/Kur gilu?* Vadinas, naudininkas šiuose sakiniuose atlieka ne predikatinio požymio turėtojo (subjekto) funkciją, o kitas semantines funkcijas: vertinamojo subjekto (*Man gražu*), komodalinio nario (*Man pavojinga*), vertinimo kriterijaus (*Man gilu*), suvokiančiojo subjekto (*Man aišku*).

4.5. Tipinė modelių *N_{gen} + Praed* reikšmė – kiekybinė subjekto charakteristika: *Ramybės maža. Darbo apstu. Sniego gilu. Žmonių reta. Turto gausu.* Tačiau ne kiekvienas neg. b. formas junginys su kilmininku turi kiekybinę reikšmę. Kilmininku gali būti išreikštasis antrasis (komplementinis) dvivalentės neg. b. formos narys: *Baisu vilko. Verta pastangu.* Tokie tekstuose pasitaikantys sakiniai nesudaro atskiro modelio, nes yra arba komunikaciniu atžvilgiu nesavarankiški (juose nėra subjekto): *Neverta tavo ašarų – Kas neverta tavo ašarų?* arba reiškia neapibrėžto asmens būseną ir ją sukėlusią priežastį ir todėl turėtų būti laikomi modelio *N_{dat} + Praed* variantais.

4.6. Tipinė saknio modelių *N_{loc}/Adv_{loc} + Praed* reikšmė – vieta ir jos charakteristika. Ši modelių sudaro visos neg. b. formos, reiškiančios ir prigimtinius, ir neprigimtinius požymius, kuriuos galima priskirti konkrečiam daiktui: *Prie kranto gilu. Namuose šilta. Aplink žalia. Mieste gražu.* Neg. b. formų, kurios reiškia tik procesui ar faktui priskirtinus požymius, junginai su lokatyvu pilnareikšmio saknio nesudaro: *Prie kranto pavojinga – Kas pavojinga? Maudytis? Žaisti?* Tokie yra būdvardžiai *beviltiška, sunku, kvaila, tikslinga* ir t. t.

4.7. Nors neg. b. formos plačiai jungiamos su bendratimi, tačiau esama ir aprubojimų, ir ne kiekvienas šitoks junginys sudaro pilnareikšmį sakinių. Su bendratimi nejungiamos: a) neg. b. formos, reiškiančios konkrečių daiktų požymius, suvokiamus kaip egzistuojančius objektyviai ir nesikeičiančius nuo subjektyvaus suvokimo, tokius kaip spalvą, formą ir kt.; b) neg. b. formos, galinčios vertinti tik faktus (situacijas), bet ne atskirus procesus, pvz.: *aišku, žymu, ženklu, akivaizdu, nuovoku, numanu* ir kt. Neg. b. formos, reiškiančios subjektyviai suvokiamus prigimtinius daiktų požymius, su bendratimi pilnareikšmio saknio nesudaro (*Nelygu rašyti – Kur nelygu rašyti?*) arba reprezentuoja išplėstinius nesubjektinių modelių variantus, kuriuose bendratis reiškia vertinimo kriterijų (*Tamsu rašyti. Ankstoka keltis. Vėlu mokytis*).

Modelių *Inf+Praed* sudaro tik vertinamosios reikšmės neg. b. formos (*Priekaištanti negarbinga. Meilikauti negražu*) ir neg. b. formos, reiškiančios būseną, kurios junginyje su bendratimi igauna vertinamąją semą (*Skaityti įdomu. Važinėtis linksmas*).

4.8. Sakiniuose *Natūralu, kad jaunieji nesitenkina tradicinėmis priemonėmis. Įdomu, kodėl aktorė pasirenka tokį vaidmenį. Svarbu, ką jis turėjo galvoje šalutinis sakiny*s yra neg. b. formos subjektas, t. y. jis reiškia faktą, vertinamą neg. b. forma reiškiamu požymiu.

4.9. Nors sintaksinių struktūrų *Vaisiai sveika; Šūris skanu* komponentai nėra gramatiškai suderinti, jos yra visiškai pilnaverčiai komunikacinių vienetai, ir todėl jas reikia laikyti sakiniiais. Derinimo nebuvimas tarp jų subjekto ir predikato signalizuoją ypatingą tokį sakinių semantiką, būtent: neg. b. forma reiškiamas požymis priskiriamas ne konkrečiam daiktui, kurį žymi daiktavardis, o daikto egzistavimo faktui ar tam tikram numanomam veiksmui, susijusiam su tuo daiktu, ir pan. Jei ne galima numanyti veiksmo, kuriam galėtų būti priskirtas požymis, sakiny yra nesuprantamas, plg.: *Uždaviniai sunku* (t. y. spręsti uždavinius sunku) ir *Grybai sunku* (Kas sunku? Virškinti grybus? Rinkti? Valyt?)¹. Taigi modelis *N_{nom}+Praed* turi semantinę struktūrą, artimą *Inf+Praed* semantinei struktūrai, todėl šiuos modelius laikome sinonimiškais. Tai pačiai sinonimiškų modelių grupei priklauso ir *prepN+Praed*: *Su duona sunku*.

5. Taigi skiriame 1 vienanarij ir 9 dvinarius sakinių modelius, kuriuos laikome pagrindiniai sakinių modeliai su predikatinėmis neg. b. formomis, nes jie yra minimalūs komunikaciniu požiūriu pilnaverčiai sakiniai, kurie turi būdingą semantinę struktūrą ir jokiu sintaksinės derivacijos būdu nėra išvedami iš kitų struktūrų su neg. b. formomis, atvirkščiai, patys yra kitų struktūrų su neg. b. formomis darybos pamatas.

ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПРЕДИКАТИВНЫМИ НЕРОДОВЫМИ ФОРМАМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

Резюме

В статье под определением модели предложения понимается минимально достаточное предикативное сочетание взаимообусловленных компонентов, образующее коммуникативную единицу с определенным типовым значением. Исходя из этого устанавливается 10 основных моделей предложений с предикативными неродовыми формами прилагательного в современном литовском языке. Установленные модели рассматриваются как основа для дальнейшего изучения грамматической, функциональной и семантической природы неродовых форм литовского прилагательного.